

AHMED B. HANBEL VE ZAYIF HADİS'LE AMEL MESELESİ*

Ramazan ÖZMEN**

Özet

Zayıf hadislerle amel meselesi, gerek klasik dönemde olsun gerekse günümüzde olsun hadis ilminin en tartışmalı konularından biridir. Hadisler Hz. Peygamber'in günlük hayatındaki uygulamalarını bize aktardığı için, hem hadisçilerin hem de fakihlerin ilgi alanına girmiştir. Zayıf hadisleri amelî konularda delil olarak kullanma hususunda genel olarak hadisçilerin fakihlerden daha katı bir tutum benimsediklerini ve dolayısıyla *sahih* ve *hasen* dışındaki hadislerle amel edilmeyeceği fikrini savunduklarını söylemek mümkündür. Ancak fukahâ ise bu konuda daha esnek bir tutum takınmış ve belli şartlarla zayıf hadisle amel edilebileceği fikrini benimsemiştir. Biz bu çalışmamızda her ne kadar kendi ismi ile anılan bir fıkıh mezhebi olsa da, daha çok bir muhaddis olarak şöhret bulmuş olan Ahmed b. Hanbel'in zayıf hadisle amel konusundaki fikirlerini ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, zayıf hadis, zayıf hadisle amel.

AHMAD IBN HANBAL AND THE ISSUE OF VALIDITY OF WEAK HADITH IN RELIGIOUS PRACTICE (*AL-`AMAL*)

Abstract

The issue of validity of weak hadith in religious practice (*al-`amal*) is one of the most controversial topics of hadith, whether in the classical period or today. Since the hadith conveyed the Prophet's practices in his daily life to us, has entered into both muhaddithun's and fuqaha's interest. It is possible to say that muhaddithun in general have adopted a stricter attitude towards using of weak hadiths in religious practices than fuqaha, and thus defend the idea that they will not be performed with hadiths other than *sahih* and *hasan* hadith. However, fukahâ has adopted a more flexible attitude in this regard and has adopted the idea that it can be performed with weak hadiths under certain conditions. We will study in this paper the idea of Ahmad ibn Hanbal about using weak hadith in religious practices, who has become famous as a muhaddith although a fiqh sect which is called by his own name.

Key Words: Ahmad ibn Hanbal, weak hadith, usage of weak hadith in practices.

1.Giriş

Hanbelî mezhebinin kurucusu kabul edilen Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî ez-Zuhâlî el-Vâilî el-Basrî el-Mervezî el-Bağdâdî

* Bu makale, *Hanbelî Mezhebi Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi*, (Danışman: Prof. Dr. M. Hayri KIRBAŞOĞLU, AÜSBE, Ankara, 2004) başlıklı doktora tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Van YYÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı. rozmen@yyu.edu.tr.

(164-241/780-855)¹, fikirleriyle ve bu fikirlerin savunulması uğrunda hiçbir baskıya boyun eğmeyen tavizsiz ve kararlı tutumu ile, İslâm düşünce tarihinde iz bırakmış en önemli şahsiyetlerden biridir. Ahmed b. Hanbel'in genel olarak düşünce tarihinde, özelde ise İslâm ilimler geleneğinde; örneğin hadis'te, fıkıh'ta, akâid'de ve mezhepler tarihinde elde ettiği bu yeri, İslâm düşünce tarihinde fikir hürriyetine yapılmış bir baskı olarak görünen ve dînî sâiklerinin yanı sıra, belki de siyasî yönü daha ağır basan *mihne* sürecinde elde ettiği bilindiği için, bu süreçten sonra onun adı mihne ile birlikte anılır olmuştur. Ahmed b. Hanbel, Abbâsî iktidarının en güçlü olduğu bir dönemde yaşamış ve el-Mehdî, el-Hâdî, er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık ve el-Mutevekkil olmak üzere sekiz Abbâsî halîfesinin iktidarına şahid olmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in *mihne* sürecindeki duruşunu, inanç ve kültürel alandaki bozulmaya karşı bir direniş olarak yorumlayanlar vardır. Bu bakış açısına göre, Abbâsî hilâfeti, Fars ve Türklerden oluşan yabancı unsurlara dayanmakta idi. Bu durum Yunan, Fars ve Hind vb. diğer kültürlerin kendilerini açığa vurmalarında rol oynamıştır. Hârûn er-Reşîd Beytu'l-Hikme'yi² kurmuş, buraya eski milletlerin eserlerini getirtmiş, tercüme faaliyetleri başlamış ve insanlar bu muhtelif kültürleri öğrenmeye yönelmişlerdir. Bu durum ise itikâdî mezhep, aykırı görüşler ve bozuk inançların çoğalmasında rol oynayan nedenlerden birisi olmuştur.³

Ahmed b. Hanbel, mihne sürecinde mu'tezilî düşünceyi benimseyip savunan entelektüel aydın tipini temsil eden ulemâya karşı; geleneği savunan, halka ve onun inancına daha yakın duran halk tipi âlim portresini temsil eder. Dolayısıyla bu dönemdeki tartışmaların odak noktasını temsil eden Kur'an'ın mahluk olup olmadığı şeklindeki tartışmalar, olayın görünen tarafıyla ilgili olup, asıl sürtüşme nedeni dînî algılanış ve yorumlanış tarzındaki fikir ayrılıklarıdır. Çoğunlukla mu'tezilî düşünceyi benimsemiş olan entelektüel aydınlar diyebileceğimiz ulemâ, geleneğe de mutlaka sahip çıkmakla birlikte; İslâm'ın ilme ve hikmete verdiği değerden mülhem olarak,

¹ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ts. VII/354; İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Mısır, 1952, 1/4-5.

² Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezler verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kaya, Mahmut, "Beytü'l-hikme" md., *DİA*, VI/88-90.

³ Âl İbrâhîm, İbrâhîm Abdullah, "A'lâmu'l-Hanâbile fî Usûli'l-Fıkıh", *Mecelletu Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, sy: 16, yıl: 1417/1996, s. 5.

diğer kültürlerin mahsûlü olan ilmî birikimden de yararlanmak gerektiğini düşünüyordu.

Aralarında ismi ebedileşen Ahmed b. Hanbel gibi muhafazakâr ulemâ ise, daha çok nasslara bağlı kalmayı ve *din* denen olguyu anlama ve yorumlamada akla mümkün olduğunca sınırlı bir yetki vermeyi gerekli görüyordu. Bu iki akım arasındaki kavganın nedenlerini, aralarındaki metodoloji farkında aramak gerekmektedir. Bu nedenle, bu dönemdeki tartışmaları salt itikâdî tartışmalar olarak görmek ve yorumlamak, olayın bazı yönlerinin tam olarak anlaşılıp aydınlatılmasında yetersiz kalabilir.

Hayatını hadis toplamaya vakfetmiş bir muhaddis olan Ahmed b. Hanbel, şöhretini tarihte *halku'l-Kur'an*⁴ *fitnesi* olarak bilinen *mihne*⁵ sürecindeki kararlı tutumu neticesinde elde etmiştir. İbn Hanbel, Me'mûn'un kardeşi halife Mu'tasım (833-842) döneminde işkence görürken, halife onun kararlı tutumunu görünce, Kur'an'ın mahlûk olduğu yönünde açıkça olmasa da uygun bir ifade kullandığı takdirde serbest bırakılacağını söylemiştir. Dönemin baş kadısı Ahmed b. Ebî Duâd, Kur'an'ı mahlûk kabul etmeyerek dinden çıkan bir kimseyi(!) serbest bırakmanın doğru olmayacağını halîfeye hatırlatarak halkın bunu "Mu'tasım, kardeşi Me'mûn'un yolundan ayrıldı, üstelik İbn Hanbel her iki halife'yi de mağlûp etti" şeklinde değerlendireceğini ifade ederek İbn Hanbel'in serbest bırakılmasına karşı çıkmıştır.⁶

Biz bu yazımızda umûmî olarak İslam kültür tarihinin, husûsen hadis tarihinin en dikkat çeken sîmalarından biri olan Ahmed b. Hanbel'in "zayıf hadisle amel"

⁴ Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden bir terim. Abbasi halifesi Me'mûn, Kadıkudât İbn Ebû Duâd'ın etkisiyle Mu'tezile'yi resmî mezhep ilân eder. H. 212 de herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsemeye zorlar. Me'mûn, H. 218 de kadıları ve hadisçileri "Halku'l-Kur'ân" konusunda sorguya çektirir. Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyenlere resmî görev verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini ister. Sorgulananların çoğu Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyip, durumu kurtarmıştır, ancak Ahmed b. Hanbel gibi üç-beş âlim görüşlerinde ısrar etmişlerdir. Bu hâdise Halife Mu'tasım ve Vâsiğ dönemlerinde de on beş yıl kadar daha devam etmiştir. Halife Mütevekkil 234'te "Halku'l-Kur'ân" tartışmalarını tümüyle yasaklamış ve "Mihne Hadisesi" denilen bu döneme son vermiştir. Bkz., Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'an" md., *DİA*, 1997, XV, 371-375.

⁵ Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'an konusunda bazı alimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad. Sözlükte "sorguya çekmek, çetin imtihana tabi tutmak, eziyet etmek" mânâlarındaki mahn kökünden türeyen mihne, "sorguya çekip eziyete mâruz bırakma" demektir. Abbâsî halifeleri devrinde bâzı muhafazar âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu mihne diye anılmıştır. Bkz., Yücesoy, Hayrettin, "Mihne" md, *DİA*, XXX, 26-28.

⁶ Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel" md., *DİA*, II/76.

konusundaki fikrini, klasik ve çağdaş Hanbelî kaynaklara dayanarak ortaya koymaya çalışacağız. Bu amaçla ilk önce meselenin klasik Hanbelî fıkıh usûlü literatüründe ele alınışı ile başlamanın uygun olacağını düşünüyoruz.

2. Klasik Hanbelî Usûl Literatüründe Meselenin Ele Alınışı

Hanbelî fıkıh usûlcülerinin ifâde ettiğine göre Ahmed b. Hanbel, zayıf hadisle mutlak olarak amel edileceğini savunur.⁷ Onlar, bu görüşlerini İmam Ahmed'den naklettikleri şu ifâdelere dayandırırılar: “Muhennâ şöyle demiştir: İmam Ahmed şöyle dedi: ‘Dokumacı, kan alıcı/hacamat yapan ve süpürgeci/çöpçü hariç, bütün insanlar birbirlerine denktir.’ Bunun üzerine ona şöyle denildi: ‘Dokumacı veya hacamat yapan hariç bütün insanlar birbirine denktir’ şeklindeki hadisi mi kabul ediyorsun? Halbuki sen bu hadisi zayıf sayıyorsun! Bunun üzerine İmam Ahmed ‘Ben bu hadisin isnadını zayıf kabul ediyorum, ancak amel bu hadise göredir’ dedi.”⁸

İmam Ahmed'in bu ifâdeleri açıkça göstermektedir ki, muhaddislerin bir hadis hakkında yaptıkları ‘sahihtir, hasendir veya zayıftır’ şeklindeki değerlendirmelerin hadislerin metni ile bir alakası olmayıp, bu yargılar tamamen hadislerin senedi ile ilgilidir. Yukarıda zikri geçen hadisle ilgili olarak *el-Udde*'yi tahkik eden el-Mubârakî'nin yaptığı değerlendirmeler şöyledir: “Bu hadisi Abdullah b. Ömer rivâyet etmiş ve el-Beyhakî *Kitâbu's-Suneni'l-Kebîr*'inin Nikâh kitabının “*İ'tibâru's-San'a fi'l-Kefâe*, yani “Nikah için denklikte sanat/mesleğin göz önüne alınması” babında tahrir etmiştir. Yukarıda zikredilen kısımlar hadisin bir parçası olup, tamamı şu şekildedir: “Arapların bazıları bazılarına denktir, kabile kabileye, adam adama. Mevâlî'nin de bazıları bazılarına denktir, kabile kabileye adam adama. Yalnız dokumacı ya da hacamatçılar bunun dışındadır.”

⁷ Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ el-Bağdâdî, *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*, yay., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mubârakî, III. bsk., Riyad, 1414/1993, III/938; İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed, *el-Vâdih fi Usûli'l-Fıkh*, thk., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, Muessesetu'r-Risâle, I. bsk., Beyrut, 1420/1999, V/20; İbn Teymiye, Mecduddin Ebu'l-Berekât Abdusselam b. Abdillâh-Şihâbuddin Abdulhalim b. Abdisselam-Şeyhu'l-İslâm Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim b. Abdisselâm, *el-Musevvede fi Usûli'l-Fıkh*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhâmid, Kahire, ts., s. 246.

⁸ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, III/938; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/20-21; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 246.

el-Beyhakî, bu hadisin munkatı‘ olduğunu söyler. Ayrıca hadisin daha başka varyantlarını da zikreder ve tamamının zayıf olduğunu söyler.⁹ İbn Ebî Hâtim ise bu hadisle ilgili olarak şöyle der: “Bu hadis hakkında babama sorduğumda ‘yalandır, aslı yoktur’ dedi.”¹⁰ Yine İbn Ebî Hâtim¹¹ hadisle ilgili olarak babasının şu sözünü nakletmektedir: “Bu hadis *bâtıldır*, İbn Ebî Şurayh’ın bu hadisi rivâyet etmesini yasaklamıştım.” Yine o babasının şu sözlerini de nakleder: “Bu, *münker* bir hadistir. Bu hadisi Hişâm er-Râzî rivâyet etmiş ve hadise şu ilâvede bulunmuştur: “...Yalnız dokumacı ya da hacamatçılar bunun dışındadır.” Bunun üzerine deri tabaklayıcıları ayaklandı ve bir araya gelerek gösteri yaptılar! Bazı insanlar ise bu hadisin hasen olduğunu söylemişlerdir. Ve râvî şöyle demiştir: ‘Bunun “debbâğ” anlamı, “yani ayı besleyenler, ayıcılık yapanlar”dır. ed-Dârakutnî bu hadis için ‘sahîh değildir’, İbn Abdilberri ise ‘bu hadis münkerdir, mevzudur’ demiştir.”¹²

Ayrıca İbn Muşeyş’in¹³ şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “İmam Ahmed’e kimlere sadakanın helal olduğunu ve bu konuda neye göre hüküm verdiğini sorduğumda o, ‘Hakîm b. Cubeyr’in hadisi ile’¹⁴ dedi. Bunun üzerine ona ‘Hakîm b. Cubeyr sana göre hadiste sağlam mıdır?’ dediğimde o, ‘bana göre o hadiste sağlam değildir’ dedi.¹⁵ Muhennâ’nın ise şöyle dediği nakledilir: “İmam Ahmed’e Ma’mer’in ez-Zuhrî’den, onun Sâlim’den, onun İbn Ömer’den, onun da Hz. Peygamber’den rivâyet ettiği şu hadisi sordum: “Ğaylân¹⁶ müslüman olduğunda on tane eşi vardı.”¹⁷

⁹ Bkz., el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali, *Kitâbu’s-Suneni’l-Kebîr*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, ts., VII/134-135.

¹⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdirrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dil*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, I. bsk., Beyrut, 1271/1952, el-İlel, I/412.

¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I/421.

¹² Bkz., Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/938, 5. dipnot.

¹³ Muhammed b. Mûsâ b. Muşeyş el-Bağdâdî: Ahmed b. Hanbel’in önde gelen ashâbından olup, ondan birçok *mesâil* nakletmiştir.

¹⁴ Hakîm b. Cubeyr’in hadisini ez-Zehebî, *Mizânu’l-İtidal*’de (I/584) Hakîm’den bahsederken zikretmiştir.

¹⁵ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/939; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/21.

¹⁶ Ğaylân b. Seleme b. Şurahbîl es-Sakafî. Tâif’in fethinden sonra müslüman olmuş, hicret etmemiştir. Kavminin önde gelenlerinden idi, iyi bir şair idi. Hz. Ömer’in halifeliliğinin sonlarına doğru vefat etmiştir.

¹⁷ Hadisin devamı şöyledir: “Rasûlullah (s.a.v.) Ğaylân’a bu eşlerinden dört tanesini seçmesini ve diğerlerini bırakmasını emretti.” Bu hadisle ilgili olarak el-Udde’nin muhakkık el-Mubârakî’nin değerlendirmeleri şöyledir: “Bu hadisi İbn Ömer rivâyet etmiş ve et-Tirmizî Kitabu’n-Nikâh’ta tahrir

İmam Ahmed bu hadisle ilgili olarak ‘bu hadis sahih değildir, ancak amel bu hadise göredir, Abdurrazzak, Ma’mer’den o da ez-Zührî’den şeklinde mürsel olarak rivâyet ediyordu’ demiştir.”¹⁸

Ebû Ya’lâ, İmam Ahmed’in ‘zayıftır’ şeklindeki sözü ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: “İmam Ahmed’in ‘zayıftır’ şeklindeki sözünün anlamı *ashâbu’l-hadîs’in metoduna göre* demektir. Çünkü *ashâbu’l-hadîs, irsâl, tedlîs ve hadiste bir ziyâde ile teferrüd* gibi, fakihlere göre hadisin zayıf olmasını gerektirmeyen nedenlerle hadisleri zayıf saymaktadırlar. Bu durum onların eserlerinde mevcuttur. Meselâ *ashâbu’l-hadîs* şöyle derler: “Bu hadiste falan teferrüd etmiştir.” İmam Ahmed’in ‘zayıftır’ sözü, bu duruma göredir. ‘Amel buna göredir’ şeklindeki sözünün anlamı ise ‘fakihlerin metoduna göre’ demektir.”¹⁹

Zayıf hadis rivâyeti ile ilgili olarak İmam Ahmed’in şöyle dediği nakledilir: “Bazen insan, Amr b. Merzûk, Amr b. Hakkâm, Muhammed b. Muaviye, Ali b. Ca’d ve İshâk b. Ebî İsrâîl gibi zayıf kimselerden hadis rivâyet etmeye ihtiyaç duyabilir. Onların bazısından hadis rivâyet edilmesi ise benim hoşuma gitmez.”²⁰ İmam Ahmed’in bu ifâdelerinden anlaşıldığına göre o, zayıf hadis rivâyetini adeta zorunlu haller için veya bir ihtiyaca binaen onaylamaktadır.

Ayrıca onun İbn Lehî’a (v. 174) hakkında şöyle dediği nakledilir: “Hadisi huccet olacak kadar sağlam değildi. Ben onun hadisini ancak i’tibar ve istidlâl için yazıyordum. Ben bir kişinin hadisini yazdığımda, onu destekleyen başka birisinin hadisi ile istidlâl etmek için yazarım, yoksa teferrüd ettiğinde o huccet olduğu için değil.” Yine onun şöyle dediği nakledilir: “Câbir el-Cu’fi’nin hadisini yazmıyordum,

etmiştir. et-Tirmizî bu hadisle ilgili olarak şöyle demiştir: “Ashâbımıza göre –ki Şâfî, Ahmed ve İshâk bunlardandır- amel, Ğaylân b. Seleme hadisine göredir” et-Tirmizî, Ebû İsrâîl Muhammed b. İsrâ b. Sevre, *es-Sunen*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, I. bsk., Kâhire, 1356/1938, 9, Nikâh, 33, (h. no: 1128), III/435. İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sunen*, thk., Muhammed Fuâd Abdulkâkî, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, 1372/1952, 9, Nikâh, 40, (h. no: 1953), I/628; el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî, *el-Mustedrek ale’s-Sahîhayn*, thk., Mustafa Abdulkâdir Atâ, I. bsk., Beyrut, 1411/1990, II/193; el-Beyhakî, *Kitâbu’s-Suneni’l-Kebîr*, VII/149. İbn Abdilberr bu hadisin bütün tarihlerinin illetli olduğunu söylemiştir.” Bkz., Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/940, 3. dipnot.

¹⁸ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/940; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/21.

¹⁹ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/941; ayrıca bkz., İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/22; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 246.

²⁰ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/941-942; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/22; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 247.

sonra itibar için yazmaya başladım.” Yine nakledildiğine göre Muhennâ, İmam Ahmed’e “niçin Ebû Bekr b. Ebî Meryem’in hadisini yazıyorsun, o zayıftır” dediğinde İmam Ahmed ‘onun zayıf olduğunu biliyorum’ demiştir.²¹

İbn Akîl’in açıklamasına göre, İmam Ahmed zayıf kimselerden hadis almaktaki amacını açıklamış olmaktadır ki, o da i’tibar ve onunla diğer hadisleri desteklemektir.²² Ancak fiiliyatta durumun böyle olmadığını, Hanbelî mezhebinde zayıf hadislerin sadece i’tibar ve diğer hadisleri desteklemek için kullanılmadığını, fikhî konularda da delil olarak kullanıldığını ifade etmeliyiz.

Ebû Ya’lâ ise zayıf râvîlerden hadis rivâyet etmenin gerekçesini şöyle açıklar: “Zayıf râvîlerden hadis rivâyet etmekte bir fayda olabilir. Meselâ hadis sahih bir tarikle rivâyet edilmiş olabilir. Böylece zayıf râvînin rivâyeti ile tercih yapılmış olur. Veya zayıf râvî rivâyette teferrüd etmiş olur, böylece onun zayıflığı bilinir. Çünkü hadis ancak zayıf tarikle gelmiştir ve kabul edilmez.”²³

3. Çağdaş Hanbelî Araştırmacıların Meseleye Yaklaşımı

İmam Ahmed’in zayıf hadisle amel etmesi ile ilgili olarak izaha muhtaç birtakım noktaları açıklamak da yerinde olacaktır. Biz bu hususları açıklarken Abdulmuhsin et-Turkî’nin *Usûlü Mezhebi’l-İmâm Ahmed* adlı eserini temel alacağız.²⁴ et-Turkî, İmam Ahmed’in zayıf hadisle amel etmesi hususunda üç rivâyet olduğunu zikretmektedir ki, biz onun konudaki yaklaşımını aşağıda özetleyeceğiz.

3.1. Konu Hakkında İmam Ahmed’den Gelen Birinci Rivâyet

İmam Ahmed, zayıf hadisle amel etmekte, onu kabul etmekte ve rey’e takdîm etmektedir. Ancak zayıf hadisi, sahih mertebesinde görmemektedir. Zayıf hadisle amel edebilmek için, ilgili konuda o zayıf hadisten başka rivâyet bulunmamasını şart koşmuştur. Ona göre zayıf hadis, mertebe olarak sahabî fetvâsından sonra gelir. İmam Ahmed’in ashâbının çoğunluğu bu rivâyeti tercih etmektedir.

²¹ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/941-943; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/23; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 247.

²² İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/24.

²³ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/944.

²⁴ et-Turkî, Abdullah b. Abdilmuhsin, *Usûlü Mezhebi’l-İmâm Ahmed*, IV. bsk., Beyrut, 1416/1996, ss. 303-312.

İmam Ahmed'in zayıf hadisle amel etmesi ve onu rey'e takdim etmesi ile ilgili olarak şöyle bir rivâyet vardır: "Abdullah b. Ahmed şöyle demiştir: Babamın "zayıf hadis bana göre rey'den daha sevimlidir" dediğini duydum." Yine İmam Ahmed'in oğlu Abdullah'tan nakledilen şöyle bir rivâyet vardır: "Babama şöyle bir soru sordum: 'Bir beldede bulunan bir adam, orada meselesini soracak ashâbu'l-hadis ve ashâbu'r-rey'den başka kimseyi bulamıyor. Ancak ashâbu'l-hadis'ten olan kimse ise, hadisin sahihini sakîminden ayıramayan bir kimsedir. Bu durumda bu adam ne yapmalıdır?' Bunun üzerine babam şöyle dedi: "Meselesini ashâbu'l-hadis'e sorar, ashâbu'r-rey'e sormaz, zayıf hadis rey'den daha kuvvetlidir."²⁵ İbnu'l-Cevzî de İmam Ahmed'in zayıf hadisi kıyasa takdim ettiğini nakletmiştir. İmam Ahmed'in oğlu Abdullah'a şöyle dediği nakledilir: "Ey oğulcuğum! Ben, eğer ilgili babta zayıf hadisi reddetmeyi gerektirecek başka bir şey yoksa, zayıf hadise muhâlefet etmem."²⁶ İbn Teymiye, İmam Ahmed'in kastedtiği zayıf'ın, hasen derecesine ulaşmış olan hadis olduğu görüşündedir. Bu bağlamda İmam Ahmed'i savunmak için şöyle der: "Biz 'zayıf hadis reyden hayırlıdır' şeklindeki sözümüzle, metrûk olan zayıfı değil, haseni kastediyoruz."

Ayrıca İbn Teymiye'nin şöyle dediği nakledilir: "İmam Ahmed'in asrında zayıf, sahihin bir bölümü idi ki, o da ya metrûk veya ğayr-i metrûk olmakta idi. Hadislerin sahih, hasen ve zayıf şeklindeki ayırımı Ahmed b. Hanbel'den daha sonra ortaya çıkmış bir ayırımdır."²⁷ Bu konuda İbn Kayyım ise şunları söyler: "Zayıf hadisin ve sahâbenin âsârının kıyas ve rey'e takdimi, İmam Ebû Hanîfe'nin ve İmam Ahmed'in görüşüdür. Selefin ıstılahında zayıf hadisten kasıt, müteahhirûn'un ıstılahındaki zayıf değildir. Bilakis, mütekaddimûn'un zayıf dediği şeye, müteahhirûn hasen demektedir."²⁸

²⁵ Bu rivâyetler için bkz., İbnu Kayyımî'l-Cevziyye, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, yay., Muhammed Abdusselam İbrâhîm, II. bsk., Beyrut, 1414/1993, I/77; Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hanbel Hayâtuhû ve Asruhû Ârâuhû ve Fıkhuhû*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts, yy., s. 239.

²⁶ Bu rivâyet için bkz., İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, II. bsk, 1409, y.y., s. 230; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 275.

²⁷ et-Türkî, *Usûlü Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, s. 304.

²⁸ İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, I/77.

Buna göre İmam Ahmed zayıf hadisle amel etmekte idi. Ancak ilgili babda başka hadis ve sahâbe fetvâsının olmamasını ve zayıf hadisin kasten yalan söyleyen ve yalan söylemekle itham edilen bir râvînin rivâyeti olmamasını şart koşmakta idi.²⁹ Durum böyle olduğu zaman, hadisin Rasûlullah'a nisbetinin sahih olma ihtimalinden dolayı, ihtiyat kabilinden zayıf hadisle amel etmekte idi. Ancak o, böyle bir hadisi Rasûlullah'ın kesin olarak söylediğini ifâde etmemekte idi. Nitekim onun şöyle dediği nakledilir: “Nebî'den (s.a.v.) sahih bir isnadla, içerisinde bir hüküm veya farz bulunan bir hadis gelirse, bu hüküm ve farzla amel ederim, o hadisle Allah'a kulluk ederim, ancak Rasûlullah'ın bu hadisi söylediğine şehâdet etmem.”³⁰ İmam Ahmed'in “Nebî (s.a.v.) böyle demiştir diye şehâdet etmem” şeklindeki sözü, onun böyle bir hadis için, “bu hadisi kesinlikle Hz. Peygamber söylemiştir” şeklinde bir hüküm vermediğini göstermektedir.

İbn Kayyım, İmam Ahmed'in mezhebinin usûlünü zikrederken şöyle demektedir: “Dördüncü asıl: Mürsel hadisi ve ilgili babta başka hadis yoksa zayıf hadisi almak. O, zayıf hadisi kıyasa tercih etmiştir. Onun zayıf hadisle kastettiği hadis, bâtıl ve münker olan hadis değildir. Veya rivâyetinde, kendisi ile amel edilmesi ve hadisi alınması câiz olmayan müttehem kişilerin bulunduğu hadis değildir. Aksine ona göre zayıf hadis, sahihin bir bölümü olup, hasenin kısımlarından bir kısımdır. Onun zamanında hadisler sahih, hasen ve zayıf gibi kısımlara ayrılmıyor, sahîh ve zayıf diye iki kısma ayrılıyordu. Zayıfın da ona göre mertebeleri vardır. Eğer ilgili babta zayıf hadisi geçersiz kılacak bir eser veya sahabî kavli bulamazsa ya da zayıf hadise aykırı bir icmâ olmazsa, bu takdirde ona göre zayıf hadisle amel etmek kıyastan daha evlâdır.”³¹

İmam Ahmed'in yukarıda geçen “Ben bir kişinin hadisini yazdığımda, onu destekleyen başka birisinin hadisi ile istidlâl etmek için yazarım, yoksa teferrüd

²⁹ et-Turkî, *Usûlü Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, s. 304.

³⁰ Bu rivâyet için bkz., Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, III/898; el-Kelvezânî, *et-Temhîd*, III/78; İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 241.

³¹ İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-Muvakkûn*, I/31-32; İbn Bedrân, Abdulkâdir b. Ahmed b. Mustafa, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, yay., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, II. bsk., Beyrut, 1401/1981, s. 43.

ettiğinde o hüccet olduğu için değil”³² şeklindeki ifâdeleri ile ilgili olarak şöyle bir itiraz gelebilir: Onun, başka bir hadis bulamadığı zaman zayıf hadisle amel ettiği rivâyet edilmiştir. Bu durumu ondan ashâbı nakletmiştir. Burada ise o, tek başına zayıf hadisle ihticâc etmediğini söylemektedir. İbn Teymiye İmam Ahmed’in yukarıdaki sözlerinin iki anlam ifâde edeceğini söylemektedir: Birincisi: Zayıf hadis hüccetin bir parçasıdır, hüccet değildir. Her ne kadar onlardan her birisi tek başına hüccet değilse de, kendisine başka bir hadis eklendiğinde zayıf hadis hüccet olur. Böylece iki zayıf hadis, kuvvetli bir hadis yerine geçmiş olur. İkincisi: O, böyle hadisler tek başına olduğu zaman onlarla ihticac etmemektedir. Bu da onun münferid olan zayıfla ihticac etmemesini gerektirir.

Bu itiraza şöyle cevap verilebilir: Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İmam Ahmed’e göre zayıf hadisin tek bir mertebesi yoktur. Zayıf hadislerden, müteahhirûn’un ıstılahındaki hasen derecesine ulaşanlar vardır. İşte bu tür hadisler tek de olsalar bunlarla amel edilir. Zayıf hadislerden bu dereceye ulaşamayanlar vardır. İmam Ahmed bu tür hadisleri destekleyen başka hadisler olduğunda, bunları rivâyet etmekte ve bunlarla ihticac etmektedir. Veya İmam Ahmed ilgili babta başka sahih bir hadis veya sahabî kavli bulamazsa bu hadisleri almaktadır. Durumun böyle olduğunu Abdullah b. Ahmed’in şu sözleri de göstermektedir: “Babama, Rib’î b. Hirâş’ın hadisi hakkında ne dersin?, dedim. Babam, Abdulaziz b. Ebî Ruvvâd’dan rivâyet ettiği hadis mi? dedi. Ben ‘evet’ dedim. Bunun üzerine babam şöyle dedi: “Hayır, hadisler onun hilafınadır. Hâfızlar bu hadisi Rib’î ve ismini söylemedikleri bir kişi kanalı ile rivâyet etmişlerdir.” Bunun üzerine babama ‘ama sen onu *el-Musned*’de zikrettin!’ deyince, babam şöyle dedi: “*el-Musned*’de meşhûr olan hadisleri rivâyet ettim ve insanları Allah’ın örtüsü altında bıraktım. Eğer, sadece bana göre sahih olanları almak isteseydim, bu *el-Musned*’de çok az şey rivâyet ederdim. Ancak ey oğulcuğum! Sen benim hadisteki metodumu biliyorsun, ilgili babta onu reddetmeyi gerektirecek başka hadis yoksa ben zayıf hadise muhâlefet etmemekteyim.”³³

³² Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, III/941-943; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V/23.

³³ İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 248.

el-Esram, İmam Ahmed'in şöyle dediğini duyduğunu söylemektedir: “Eğer bir mesele hakkında Hz. Peygamber'den gelen bir hadis varsa, bu meselede sahâbeden herhangi birisinin veya onlardan sonra gelenlerin, hadise aykırı olan sözünü almayız. Eğer bu mesele hakkında Rasûlullah'ın ashâbından gelen muhtelif sözler varsa, onların sözlerinden birisini seçeriz. Onların sözünü bırakıp, onlardan sonra gelenlerin sözünü almayız. Eğer bu mesele hakkında ne Hz. Peygamber'den gelen, ne de onun ashâbından gelen bir söz varsa, bu takdirde tâbiîn'in sözleri arasında tercihte bulunuruz. Hz. Peygamber'den gelen hadisin isnadında bir şey olabilir, yani isnadı zayıf olabilir. Bu durumda, eğer bu hadise aykırı ve ondan daha sağlam bir hadis yoksa bu hadisi alırız. Eğer kendisine aykırı daha sağlam bir hadis gelmemişse, mürseli de alırız.”³⁴

3.2. Konu Hakkında İmam Ahmed'den Gelen İkinci Rivâyet

Zayıf hadisle amel konusunda İmam Ahmed'den gelen ikinci rivâyete göre o, zayıf hadislerle ahkâm konusunda değil de fadâil konusunda amel etmektedir. Onun şöyle dediği nakledilir: “Rakâik ile ilgili hadislerde, içerisinde hükümle ilgili bir şey gelinceye kadar, kolaylık gösterilmesi mümkündür.” en-Nevfelî, şöyle demiştir: “İmam Ahmed'in şöyle dediğini duydum: Rasûlullah (s.a.v.)'dan helâl, haram, sünen ve ahkâm konusunda bir hadis rivâyet edersek, isnadlarda sıkı davranırız. Ancak ondan (s.a.v.) amellerin fazîletleri konusunda ve bir hüküm taşımayan bir hadis rivâyet edersek, bu takdirde işi zorlaştırmayız.”³⁵

Ancak bizim kanaatimize göre, gerek rekâik ve gerekse fedâil konularında da sahîh hadisten şaşmamak, en doğru yoldur. Fadâil konusunda gösterilen gevşeklik nedeniyle, bir çok zayıf hattâ uydurma rivâyet, geçmiş asırlardan beri müslümanların düşünce yapısını olumsuz yönde etkilemiş ve hala da etkilemeye devam etmektedir. Aslında bu yaklaşımın temelinde yatan sâik, fedâil konusunun ahkâm kadar önemli olmadığı düşüncesidir. Ancak Müslümanların dünya görüşünü ve hayat felsefelerini ilgilendiren hususların, ahkâm konularından daha önemsiz olduğunu savunmak veya

³⁴ İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 273.

³⁵ İbn Teymiye, *el-Musevvede*, s. 273.

düşünmek, bugün Müslümanların içerisinde bulunduğu durum gibi çok ciddi sonuçlara yol açan bir yaklaşımdır.

İbn Kayyım, İmam Ahmed'in bu sözünü ve amellerin faziletleri hususunda zayıf hadisle amel edileceği yönünde gelen nakilleri şöyle yorumlamaktadır: “Bunun anlamı, kendisiyle ihticac edilemeyecek bir hadisle mübahlığı ispat etmek değildir. Çünkü bir şeyi mübah görmek şer'î bir hükümdür. Bu ise ancak şer'î bir delille sâbit olur. Her kim ki şer'î bir delil olmaksızın, Allah'ın amellerden herhangi bir ameli sevdiğini haber verirse, Allah'ın izin vermediği bir şeyi din olarak ortaya koymuş olur. Bir farz veya tahrîmi ispat ederse de, böyledir. Bunun için âlimler başka şeylerde ihtilaf ettikleri gibi, istihbâb konusunda da ihtilaf etmişlerdir.”³⁶

3.3. Konu Hakkında İmam Ahmed'den Gelen Üçüncü Rivâyet

Buna göre İmam Ahmed zayıf hadisle fedâil konusunda amel etmemektedir. *Şerhu'l-Kevkebi'l-Munîr* adlı usûl eserinin müellifi İbnu'n-Neccâr el-Futûhî (ö. 972) şöyle demiştir: “Fedâil konusunda zayıf hadisle amel etmediği yönünde İmam Ahmed'den gelen başka bir rivâyet daha vardır. Budan dolayı kendisine göre haberi zayıf olduğu için tesbih namazını müstehab görmemiştir. Bununla birlikte bu meşhûr bir haberdir, birçok imam bu haberi sahih kabul etmiş ve onunla amel etmiştir. Ayrıca İmam Ahmed teyemmümü iki vuruşla yapmayı müstehab görmemiştir. Bununla birlikte bu konuda da haberler ve eserler vardır.” el-Futûhî'nin bu ifâdelerine şöyle cevap verilebilir: Onun zikrettiği bu rivâyetler, İmam Ahmed'in ifâdeleri değil, onun tesbih namazını mübah görmemesinden çıkarılmış sonuçlardır. Bununla onun, zayıf hadisle fedâil konusunda amel etmediği sonucu çıkarılamaz.

Yukarıdaki verilen bilgilerden şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

1. İmam Ahmed'in amel ettiği zayıf hadis, müteahhirûn'un ıstılahındaki metrûk veya zayıf hadis demek değildir. Burada kastolunan zayıf hadis, isnadında az bir kusur olan veya et-Tirmizî ve ondan sonrakilerin ıstılahında hasen derecesine yükselen hadistir. Bu durumda İmam Ahmed'e göre zayıf hadisin de mertebeleri vardır. Yoksa zayıf hadis İmam Ahmed'e göre, ihticac edilmeyecek metrûk hadis demek değildir.

³⁶ İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-Muvakkûn*, I/168.

2. İmam Ahmed'e göre zayıf hadisle amel etmek, ilgili babta sahih hadis veya sahabî kavli ya da zayıf hadisin hilâfına icmâ bulunmaması gibi şartlarla kayıtlıdır. Eğer ilgili meselede bunlardan birisi bulunursa o, zayıf hadisle amel etmemekte ve bunu zayıf hadise takdim etmektedir. Bu durum, ondan yapılan nakillerde açıkça görülmektedir.

3. İmam Ahmed'in zayıf hadisleri yazmasının nedeni, bu hadisleri i'tibar için kullanmak istemesidir. Ayrıca bu tür hadisleri, eğer bu hadisleri destekleyen başka hadisler varsa bunların tamamını göz önüne alarak istidlâl etmek için yazmıştır. Çünkü çoğu zaman zayıf hadisler, başka zayıf hadislerle kuvvetlenebilmektedir.

Sonuç

Klasik dönem Hanbelî usûlcüler, Ahmed b. Hanbel'in zayıf hadislerle amel konusundaki görüşünü incelerken, meseleyi detaylı olarak ele almaksızın, İbn Hanbel'in mutlak olarak zayıf hadislerle amel edileceği görüşünde olduğunu ifade ederler. Çağdaş Hanbelî araştırmacılardan Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî ise meseleyi detaylı olarak incelemekte ve zayıf hadislerle amel konusunda İbn Hanbel'den üç farklı rivâyet geldiğini ifade etmektedir. Bu rivâyetlerden birincisine göre, Ahmed b. Hanbel zayıf hadisle amel etmekte ve rey'e öncelmemektedir. Ancak böyle olmakla birlikte zayıf hadisi, sahîh hadisin mertebesinde görmemektedir. Zayıf hadisle amel edebilmek için, ilgili konuda o zayıf hadisten başka rivâyet bulunmamasını şart koşmaktadır. Bu noktada Hanbelî usûlcüler şu hususu açıklama ihtiyacı hissederler: Ahmed b. Hanbel'in zamanında hadisler sahîh, hasen ve zayıf gibi kısımlara ayrılmıyor, sahîh ve zayıf diye iki kısma ayrılıyordu. Bu nedenle İbn Teymiye, Ahmed b. Hanbel'in kastedtiği zayıf'ın, hasen derecesine ulaşmış olan hadis olduğu görüşündedir. İbn Kayyim da zayıf hadisin ve sahâbe'nin âsârının kıyas ve rey'e öncelenmesinin Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'in görüşü olduğunu söyledikten sonra; selefın ıstılahında zayıf hadisten kastın, müteahhirûn'un ıstılahındaki zayıf olmadığını, mütekadimûn'un zayıf dediği hadise müteahhirûn'un hasen dediğini ifade etmektedir. Yine İbn Kayyim'ın ifade ettiğine göre, Ahmed b. Hanbel'in zayıf hadisle amel edilebilmesi için bir takım şartları vardır. İbn Hanbel zayıf hadisi kıyas'a tercih etmiştir, ancak onun zayıf dediği hadis, bâtil ve münker olan

hadis değildir. Veya rivâyetinde kendisi ile amel edilmesi ve hadisi alınması câiz olmayan müttehem kişilerin bulunduğu hadis değildir.

Zayıf hadislerle amel konusunda Ahmed b. Hanbel'den gelen ikinci rivâyete göre; Ahmed b. Hanbel zayıf hadisle ahkâm konusunda değil de fedâil konusunda amel etmektedir. Bu bağlamda İbn Hanbel'in şöyle dediği rivâyet edilir: "Rasûlullah'dan (s.a.v.) helal, haram, sunen ve ahkam konusunda bir hadis rivâyet edersek, isnadlarda sıkı davranırız. Ancak ondan (s.a.v.) amellerin faziletleri konusunda ve bir hüküm taşımayan bir hadis rivâyet edersek, bu takdirde işi zorlaştırmayız." Bu konuda Ahmed b. Hanbel'den gelen üçüncü rivâyete göre ise, İbn Hanbel zayıf hadisle fedâil konusunda da amel etmemektedir. Bu konuyla ilgili olarak en son şuna da değinelim ki, Hanbelî usûlcüler zayıf hadislerle amel meselesinde kendileri müstakil olarak hiçbir görüş beyan etmemekte, sadece bu mesele hakkında Ahmed b. Hanbel'in görüşünün ne olduğunu tespit etmeye çalışmaktadırlar.

Kaynakça

Âl İbrâhîm, İbrâhîm Abdullah, "A'lâmu'l-Hanâbile fî Usûli'l-Fıkh", *Mecelletu Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, sy: 16, 1417/1996.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali, *Kitâbu's-Suneni'l-Kebîr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts. (I-X).

Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ el-Bağdâdî, *el-Udde fî Usûli'l-Fıkh*, yay., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mubârakî, III. bsk., Riyad, 1414/1993, (I-V).

Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hanbel Hayâtuhû ve Asruhû Ârâuhû ve Fıkhuhû*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts, yy.

el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî, *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, thk., Mustafa Abdulkâdir Atâ, I. bsk, Beyrut, 1411/1990, (I-IV).

İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed, *el-Vâdih fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Muessesetu'r-Risâle, I. bsk., Beyrut, 1420/1999, (I-V).

İbn Bedrân, Abdulkâdir b. Ahmed b. Mustafa, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, yay., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, II. bsk., Beyrut, 1401/1981.

İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk., Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, II. bsk, 1409, y.y.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdirrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I. bsk., Beyrut, 1271/1952, (I-IX).

İbnu Kayyimi'l-Cevziyye, Şemsuddin Ebû abdillah Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, yay., Muhammed Abdusselam İbrâhîm, II. bsk., Beyrut, 1414/1993, I/77.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sunen*, thk., Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1372/1952, (I-II).

İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ts., VII/354; İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Mısır, 1952.

İbn Teymiye, Mecduddin Ebu'l-Berekât Abdusselam b. Abdillah-Şihâbuddin Abdulhalim b. Abdisselam-Şeyhu'l-İslâm Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim b. Abdisselâm, *el-Musevvede fî Usûli'l-Fıkh*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhâmid, Kahire, ts.

Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel" md., *DİA*, II/76.

Kaya, Mahmut, "Beytü'l-hikme" md., *DİA*, VI/88-90.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *es-Sunen*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, I. bsk., Kâhire, 1356/1938, (I-V).

et-Turkî, Abdullah b. Abdilmuhsin, *Usûlu Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, IV. bsk., Beyrut, 1416/1996.

ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdir'-Ricâl*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts, yy, (I-VI).